

Сніжана ЧЕРНЮК

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПОЕМІ «СОН (КОМЕДІЯ)» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті йдеться про художню інтерпретацію Тарасом Шевченком політики Російської імперії в творах періоду «трьох літ» на політичну тематику, зокрема в поемі «Сон (Комедія)». Ліричний герой поеми – юродивий, якому дано прозріння бачити й осягати «дух істини», недоступний для інших. Тому лише він розуміє, що сучасна влада Російської імперії – влада антихриста, устрій – антисвіт, а позірна неподоланність її – фікція.

Ключові слова: *період «трьох літ», система образних опозицій, дуальна опозиція образів царя, ліричний герой юродивий, дух істини.*

У творчості Т. Шевченка дослідники традиційно виокремлюють період, характеризований справді чіткими хронологічними, а до того ж художньо-тематичними й ідейними рамками, – період «трьох літ» (1843 – 1847). Відомий рукописний альбом поета має таку назву, а спрямованість творів цього періоду дає підстави навіть для окреслення «єдиний ідейно-тематичний цикл», «авторська тематична збірка, своєрідна лірико-епічна (Баєва), чи лірико-драматична (Морель) композиція, де Т. Шевченко виступає як автор творів, автор композиції, художник та редактор»².

Окрім багатьох дослідницьких аргументів, сам Т. Шевченко в поезії «Три літа» засвідчує незворотну втрату «щирої любові», сліз-плачу, «веселого слова», з ліричним суб'єктом відбувається зміна: «І не плачу й не співаю, / А вию с о в о ю»³. Що могло викликати такі зміни? Останні рядки поезії, написаної напередодні Нового року (себто в очікуванні свіжих щасливих змін), містять градаційні образи бідності України: торішня свитина, латана торбина і, нарешті – злидні. До злиднів Україна дійде через «Благоденствие,

¹ Шабліовський Є. «Шановний друже!..» // Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843 – 1845 років. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 1.

² Баєва Т., Мормель В. Переяславський цикл поезій Т. Г. Шевченка та збірка «Три літа» // – Режим доступу : <http://newmaidan.yourme.net/forum-f7/tema-t33.htm>

³ Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843 – 1845 років. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 102.

указом / Новеньким повіте».

У 1844 р., після досить тривалого періоду, коли законодавство Російської імперії не зазнавало помітних змін, був укладений «Проект нового Уложения о наказаниях уголовных и исправительных с подробным обозначением оснований каждого из внесенных в сей проект постановлений» із додатковою пояснювальною запискою. Документи були надруковані для ознайомлення, і 15 серпня 1845 р. «Уложение» було «височайше утверждено». Відгуки на документ, потреба в якому дійсно була (через невпорядкованість і нечіткість попередніх подібних документів), різні – від дифірамбових до негативних. Дифірамби – за більшу структурованість, чіткість і прозорість. Негативність «Уложения» полягала в тому, що майже 2/3 його статей складав восьмий розділ «О преступлениях и проступках против общественного благоустройства и благочиния», найбільш повний з усіх дванадцяти розділів. Таким чином, «Уложение» не лише не усправедливило політико-правову дійсність Російської імперії (як могли очікувати селяни, засліплені вірою в «батюшку-царя»), але закріпило феодальний, та навіть поліційний характер держави.

Захищаючи станові привілеї й інтереси дворян-поміщиків, багатих буржуа, новий документ підкреслював безправ'я та принижене становище й без того гноблених селян.

Емоційні переживання ліричного героя поезії «Три літа» відповідні до особистих Шевченкових, адже твори цього періоду не просто відрізняються від попередніх за тональністю, але максимально загострені, політично й соціально вибухові настільки, що склали підставу обвинувачення й найжорсткішого серед кирило-мефодіївців покарання. Твори названого періоду прислужилися значною мірою ідеям братства, складаючи при цьому політичну, але також і міфологічну сакральну основу для творення українського національного міфу⁴.

Серед творів періоду «трьох літ» виділяються три, політична гострота й ідейна єдність яких особливо помітна: «Сон (Комедія)», «Кавказ», «І мертвим, і живим...». Написані вони у вказаній послідовності від липня 1844 до листопада 1845 р. Провідна ідея творів – політична: питання влади в Україні. Оскільки Україна на цей час належить до Російської імперії, тож провідна ідея поеми «Сон (Комедія)» – внутрішня політика Російської імперії, «Кавказ»

⁴ Див. також: Грабович Гр. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К. : Часопис «Критика», 1998. – 206 с.; Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.

– зовнішня політика, «І мертвим, і живим...» – ставлення самих українців до власної країни. Ключ до розуміння сакральної міфологічної складової триптиха – цитати з Біблії в епіграфах.

Центральною і найскладнішою виступає поема «Сон (Комедія)»⁵. Про тлумачення її концепції як політичної докладно йшлося в праці С. Смаль-Стоцького⁶. Міфологічний характер її частково розкритий у працях Гр. Грабовича й О. Забужко⁷. Політичність і міфологізм виступають у цій поемі (також у поемі «Кавказ») як органічне ціле.

Кільцеве обрамлення (роздуми, засинання – прокидання ліричного героя), три частини, на які структурно поділяється твір (Україна, Сибір, Петербург), пов'язуються з іншим поділом – міфопоетичним: верх-низ, порядок-хаос, світло-темрява. Інфернальна характеристика Росії загалом і російської столиці зокрема, про яку неодноразово писали російські романтики, критики (згадана також у дослідженні О. Забужко), реалізується в поемі через систему образних опозицій:

– кольорів і часу: світає над зеленою сонячною (з чорно-червоними думами ліричного героя) Україною, туманний день над сніговим (із рожевими квітами-думами ув'язнених) Сибіром, чорний туман, ніч і «огонь огнем», срібло-золото (з білою хмарою-пташкою), «ніч як день» у Петербурзі;

– звуків: соловейко, тихесенький вітер, розмова тополь, людський плач – в Україні, гул кайданів, відсутність плачу й стогону – в Сибіру, крик, уривки розмов, мовчання панства й підлеглих, цвенькання царя й мовчання цариці, вереск і рев битих підлеглих, стогін православних, тельнькання дзигарів, пісня-голосіння-виття «чогось невидимого» – білої пташки, лайка та розмова по-московськи й мовні покручі, крик-гук царя – у Петербурзі;

– динаміки: статична з легкою динамікою (вітер) природа, динамічна картина соціальної кривди при статистиці народу з незначною динамікою (покритка шкандибає) – для України; неповноцінна динаміка (переважно через зовнішнє неприродне стримування – кайдани) – ворущіння, волочіння кайданів, а також бажана майбутня динаміка («думи... зйдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть») – для Сибіру; активна, різнорідна динаміка Петербурга

⁵ Текст поеми досліджується за виданням: Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843 – 1845 років. – К. : Наукова думка, 1966. – 146 с.

⁶ Смаль-Стоцький С. Концепція Шевченкової поеми «Сон» і її мистецьке переведення // Смаль-Стоцький С. Нью-Йорк-Париж-Торонто : Накладом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1965. – С.149.

⁷ Див. п. 4.

чітко поділяється на дві протилежні – нестримна динаміка влади: царя (виступає, гуляє, походить з царицею, підходить, б'є, вилазить, витріщає очі, стоїть понурившись), басування на коні вершника (Петро й Катерина – безглуздо агресивна динаміка (розпинав, доконала, наїлись, накрались, нічого не взяли на той світ), неприродна – цариці (скаче, бадьориться, хита головою), а також – знову (переважно через зовнішнє неприродне стримування – кайдани, натовп) неповноцінна динаміка решти персонажів – москалі муштруються, але в кайданах, штовханина, пхання, стояння в ряду, безглузда біганина й бійка, давка, ворущіння вбогих, поспішання вбогих, дівчат, чиновників, трусіння й западання в землю всіх. Цим усім видам протистоїть динаміка ліричного героя – абсолютно вільна й безуспішна (герой не може знайти бажаного раю);

– географічних і загалом просторових характеристик: степи, лани, яри, поля, стави, гори – Україна, засніжені бори, болота, безлюддя-пустиня – Сибір, урбаністичні топоніми Росії й Петербурга, зокрема «хати над шляхами / та городи з стома церквами», на багницькій «город безкрай», «церкви та палати», «твердиня й дзвіниця, / мов та швайка загострена», пам'ятник, вулиці, сенат, «німецькі теплиці», є також «тиха річка» з ушитими каменем берегами.

Ряд можна продовжувати, але вже наведених прикладів досить для вибудовування головної опозиції: «наш» – «чужий». Наш – природний, упорядкований, із розмаїтими ландшафтами, яскравими кольорами, природними неквапливими рухами й звуками, світанковий, але страдницький, мученицький, підлягає знущанню; чужий – неприродно яскравий і туманний водночас, неприродно галасливий, «дивний», із неповноцінною спотвореною динамікою і спотвореними звуками, безмежний і хаотичний настільки, що навіть день-ніч змішані, головне ж – нескінченно агресивний.

Центр активної дії зосереджується в трьох образах-персонах: дуальна опозиція образів царя та образ ліричного героя. Під землею в кайданах – «цар волі», «всесвітній цар», він перебуває в місці, де ті, котрі здаються мерцями, насправді живі. Асоціації, викликані образом «всесвітнього царя волі», утверджуються згадкою про двох злочинців, між якими він мовчки страждає, адже це Христос був розп'ятий між двома злодіями. Він потерпає за добро: «раз добром нагріте серце / Вік не прохолоне!»

Цар-звір лютує, він нестримно всевладний і всесильний (він б'є всіх, а його – ніхто), перебуває в палатах, де горять вогні, а Петербург розміщено «у долині, мов у ямі», – справді інфернальні деталі.

Заявляє опозицію, скріплює між собою елементи складної та розбудованої композиції поеми, а також виступає провідним на сакральньо-міфологічному рівні образ ліричного героя. У профанному світі це п'яниця, який повернувся з бенкету, і вся його ораторія – лише п'яна маячня й похмільний сон. Питання про таку специфіку (ніби «самоприниження») ліричного героя може бути предметом окремого розгляду (в естетичному плані – дотримання бурлескних традицій, у літературно-критичному – пародія на нав'язуваний українцям образ недорікуватого мужика-п'яниці й т.д.).

Для адекватного розуміння ідеї твору однозначно необхідним є тлумачення цього образу згідно з біблійно-християнською логікою, адже саме він нерозривно пов'язаний з епіграфом: «Дух істини, що його світ не може прийняти, бо не бачить його і не знає його».

Люди (світ) не здатні досягнути дух, це вище за їхні можливості. Вони можуть сприйняти його лише тоді, коли дух сам захоче проявитися (ієрофанія), і лише в доступних для людини формах – у формі слова насамперед (Спочатку було Слово і Слово було Бог...). Медіаторами між Богом і людьми стають пророки, які трансформують Божий прояв чи волевияв у доступні для людей слова і прорікають Бога. Романтизм, який узявся вивчати «народний дух», скористався й відомою схемою, знайшовши пророків цього народного духу.

«...таке тільки / Сниться юродивим / та п'яницям», – поява поруч із п'яницею юродивого – пряма вказівка на вихід у сакральний простір. Юродивий не пророк, але буває наділений даром передбачення. Це йому за його смирення дано побачити «дух істини»: світ перевернувся, перетворився на антисвіт, ніхто не може цього побачити, бо все, що стосується влади, оповите туманом – аж чорним над столицею. Згаданий інфернальний Петербург є не стільки пекельним, скільки викривленим, спотвореним світом. І цей спотворений звіроподібний хаос нищить Україну та тяжіє над Сибіром. Візуальна картина видіння юродивого має й аудіальне підтвердження: спів-виття-голосіння замучених царем українських душ, які не були поховані в рідній землі й тепер, неупокоєні, літають над Петербургом, не маючи змоги повернутися. У пісні – ще одне одкровення: попри величезну віддаленість і позірну відсутність зв'язку, український гетьман та українці загалом пов'язані з царем-звіром («І ми сковані з тобою, / Людоїде, змію! / На страшному на судищі / Ми Бога закриєм / Од очей твоїх неситих...»).

Шлях до встановлення правди теж є у видінні юродивого: як тільки

щезли всі піддані, цар-звір із ведмедя перетворився на кошеня. Мученицька доля українців усправедливиться на Страшному Суді⁸.

Гр. Грабович писав: «Яскравим вступом до міфологічної думки Т. Шевченка є те, що мало би бути її логічним антиподом – поетове розуміння історії»⁹. Якщо говоримо про романтичні національні традиції, які, щойно опанувавши Європу, встановлюються на час Т. Шевченка в Україні, то протистояння міфу й історії немає. Період романтизму – період буржуазних революцій і становлення нових спільнот – народів (націй). Відповідно до цього змінюється й бачення історії або, як вважає М. Т. Яценко, «у романтизмі з'являється історична свідомість»¹⁰. Тепер потрібна не офіційна загальновизнана історія попередніх спільнот (зосереджена переважно на інтересах роздробленої аристократичної верхівки або на «універсальних системах»), а історія саме цієї нової спільноти, щонайменше список перемог, пантеон героїв і мучеників. Попередня історія буде невідповідною, занадто тенденційною, а якщо йдеться про історію імперську, то вона ніколи не буде «справедливою» щодо завойованих народів.

Тож історія народу (нації) просто не може бути написана ніким іншим, ніж цим народом (нацією), адже вона повинна відображати інтереси й служити утвердженню новосформованої суспільної групи. Логічно, що фактаж черпається з духовної скарбниці народу (нації): «На ґрунті народної епічної поезії, історичних легенд і переказів та старшинсько-дворянської історіографії, пов'язаної з народною легендарною стихією, в українському романтизмі складається фольклорно-історична течія»¹¹. Історія і міф у творчості романтиків поєднуються, а не протистоять. Це переконливо засвідчують праці етнологів, культурологів, істориків. Не протиставляють історію та міфологію в творчості Т. Шевченка ні П. Куліш, ні Д. Чижевський, ні О. Забужко, ні Д. Наливайко, ні В. Масненко, які досліджували тему «Т. Шевченко як історик».

Ідейна основа поеми «Сон (Комедія)» прислужилася ідеям кирило-мефодіївського братства про богообраний народ-мученик і поета-пророка, а також про можливість – навіть якщо такий устрій є втіленням інфернального зла – подолання устрою Російської імперії та встановлення більш справедливого ладу.

⁸ Докладно про міленарне мислення Т. Шевченка див.: Грабович Гр. Поет як міфотворець...

⁹ Грабович Гр. Поет як міфотворець... – С. 33.

¹⁰ Яценко М. Т. Українська романтична поезія 20 – 60-х років XIX ст. // Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст., ред. тому М. Т. Яценко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 19.

¹¹ Яценко М. Т. Українська романтична поезія... – С. 21.

Снежанна Чернюк

Художественная интерпретация политики Российской империи в поэме «Сон (Комедия)» Тараса Шевченко

В статье идёт речь о художественной интерпретации Тарасом Шевченко политики Российской империи в произведениях периода «трёх лет» на политическую тематику, в частности в поэме «Сон (Комедия)». Лирический герой поэмы – юродивый, которому дано прозрение видеть и постигать «дух истины», недоступный для других. Поэтому только он понимает, что нынешняя власть Российской империи – власть антихриста, устройство – антимир, а видимая неодолимость её – фикция.

Ключевые слова: период «трёх лет», система образных оппозиций, дуальная оппозиция образов царя, лирический герой юродивый, дух истины.

Snizhana Cherniuk

Artistic interpretation of the policy of the Russian Empire in the poem «Song (Comedy)» by Taras Shevchenko

The article tells about the fiction interpretation by Taras Shevchenko policy of the Russian Empire in the works of the period of «three years» on political themes, particularly in the poem «Song (Comedy)». The lyrical hero of the poem - the holy fool who is given insight to see and understand the «spirit of truth», inaccessible to others. Therefore, only he understands that the current authorities of the Russian Empire - the power of the Antichrist, the device - anti-world, and its apparent invincibility - a fiction.

Key words: the cycle «three years», a system shaped oppositions, dual opposition of a king, lyrical hero holy fool, the spirit of truth.